

טז

הודאת גשמים בארץ ישראל

- א. שדה פרטית, שדה השותפים ושדות של הכלל
 ב. ברכת הגשמים לאחר עצירת גשמים
 ג. ברכת הגשמים בארץ ישראל ובחול

א. חיוב ההודאה על גשמים

בשנה מבורכת בגשמים חלה חובה להודות לקב"ה על טובתו.¹ כך נאמר במשנה ברכות (ט, ב):

על הגשמים ועל הבשורות הטובות אומר "ברוך הטוב והמטיב".

ובגמרא ברכות (נט ע"ב) מפורט יותר:

מאי מברכין? אמר רב יהודה: "מודים אנחנו לך על כל טיפה וטיפה שהורדת לנו"; ורבי יוחנן מסיים בה הכי: "אילו פיננו מלא שירה כים וכו' אין אנו מספיקין להודות לך ה' אלקינו... עד תשתחוהו, ברוך אתה ה' רוב ההודאות".² "רוב ההודאות", ולא "כל ההודאות"?! – אמר רבא: אימא

1. בנושא זה עסק גם: הרב משה צבי נריה, "ברכת הגשמים", אמונת עיתך, 20 (כסלו-טבת תשנ"ח), עמ' 11-14. ראה גם: הרמ"צ נריה, "ברכת הגשמים", מאבני המקום, יג (תשס"א), עמ' 91-94. ראה עוד: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' עב-עד.
2. ברכה זו נזכרת גם בגמרא תענית ו ע"ב, ובנוסח אחר בירושלמי ברכות ט, ב, ובתענית א, ג; בראשית רבה יג, טו; דברים רבה ז, ו; מדרש תהלים יח, טז; תנחומא מקץ, א.

"הא-ל ההודאות". אמר רב פפא: הלכך נימרינהו לתרוייהו,³ "רוב ההודאות והא-ל ההודאות".⁴

– ואלא קשיא? (מהי הברכה שצריכה להיאמר: "הטוב והמטיב" או "מודים"?)

– (א) לא קשיא: הא דשמע משמע (=מודים) הא דחזא מחזי (הטוב והמטיב).

– דשמע משמע? היינו בשורות טובות, ותנן: על בשורות טובות אומר "ברוך הטוב והמטיב"!

– (ב) אלא אידי ואידי דחזי מחזי, ולא קשיא: הא דאתא פורתא, הא דאתא טובא.

– (ג) ואיבעית אימא הא והא דאתא טובא, ולא קשיא: הא דאית ליה ארעא, הא דלית ליה ארעא.

– אית ליה ארעא הטוב והמטיב מברך? והא (תנן) [תניא]: בנה בית חדש וקנה כלים חדשים אומר "ברוך שהחיינו והגיענו לזמן הזה"; שלו ושל אחרים אומר "הטוב והמטיב"?

– (ד) לא קשיא: הא דאית ליה שותפות, הא דלית ליה שותפות; והתניא: קצרו של דבר, על שלו הוא אומר "ברוך שהחיינו וקיימנו", על שלו ועל של חבירו אומר "ברוך הטוב והמטיב".

רש"י בברכות הסביר:

הכי גרסינן: (והתנן) [והתניא] בנה בית חדש וכו' – לא קשיא: הא דאית ליה שותפות הא דלית ליה שותפות. ולא גרסינן "אלא הא והא דאית ליה ארעא". והכי פירושו: תירוצא דשנינן קאי בדוכתיה, מודים אנחנו לך – בדלית ליה ארעא, הטוב והמטיב – בדאית ליה; ודקא קשיא לך: בנה בית חדש אומר שהחיינו – לא קשיא: ההוא דבנה בית חדש שאין לו שותפות

3. את רב פפא מצינו במספר מקומות כמאחד נוסחאות של ברכות – ראה ברכות נט ע"א: "אמר רב פפא הילכך נמרינהו לתרוייהו: זוכר הברית נאמן בבריתו וקיים במאמרו"; מגילה כא ע"ב: "אמר רב פפא הילכך נמרינהו לתרוייהו: האל הנפרע לעמו ישראל מכל צריהם האל המושיע"; ברכות יא ע"ב, לעניין ברכות התורה, גירסת הרי"ף והרא"ש: "אמר רב פפא הילכך נמרינהו לכולהו"; סוטה מ ע"א, לעניין מודים דרבנן: "אמר רב פפא הילכך נמרינהו לכולהו". וכן כמאחד הלכות – ראה שבת כ ע"א: "אמר רב פפא הילכך בעינן רוב עוביו ורוב היקפו"; חולין מו ע"א: "אמר רב פפא הילכך בעינן כזית במקום מרה, וכזית במקום חיה"; חולין סה ע"א: "אמר רב פפא הילכך בעינן רוב אורכו ורוב היקפו"; חולין עו ע"ב: "אמר רב פפא הילכך בעינן רוב עוביו ורוב היקפו".

4. הרמב"ם בהלכות ברכות י, ה גורס: "רוב ההודאות א-ל התשבחות". ראה פירושו של הרב יוסף קאפח שם; הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה שם. על הסיומת הכפולה: "א-ל ההודאות ורוב ההודאות", ראה: הרא"ה קוק, טוב רואי, תענית, עמ' פ.

בה, ועליה מברך שהחיינו, אבל גשמים בדאית ליה ארעא – טובה שיש לו שותפות בה היא, שהרי כל מי שיש לו קרקע שותף עמו בטובה זו.

לפי רש"י תירוץ הגמרא: "הא דאית ליה שותפות הא דלית ליה שותפות" לא בא להבחין בין שדה שיש לו בו שותף במובן הקנייני, לבין שדה פרטי ללא שותפות, שהרי אם יורד גשם בשדה אחת, סביר להניח שגם בסביבתו יורד, ושכניו אף הם שותפים בשמחתו והוא שותף בשמחתם. הגדרת "שותף" לפי שיטת רש"י אינה לפי המובן הקנייני-משפטי, אלא היא מתארת מצב של שכנות מקום: שדה של שכן הנמצא בסמוך. הברייתא שהובאה בסוף הסוגיה: "והתניא: קצרו של דבר על שלו הוא אומר 'ברוך שהחיינו וקיימנו', על שלו ועל של חברו אומר 'ברוך הטוב והמטיב' " מבדילה בין קניינים שגם אחרים שמחים בהם לבין קניינים שאין אחרים שמחים בהם. ההנאה מכלים חדשים היא אישית, ואין אחרים שמחים בה; בעוד שהשמחה בשדה שירד עליה גשם משמחת גם אחרים. לשיטה זו, אף פעם אין מברכים על גשמים "שהחיינו".⁵ בעל שדה פרטי מברך על הגשמים שירדו לשדהו "הטוב והמטיב", ומי שאינו בעל שדה מברך "מודים אנחנו לך".⁶

ממסקנת הגמרא עולה שישנם שלושה מצבים:

- א. כשירדו גשמים על קרקע שלו – מברך "שהחיינו".
 - ב. כשירדו גשמים על קרקע שלו ושל חברו – מברך "הטוב והמטיב".
 - ג. כשירדו גשמים, כשאינו לו קרקע פרטית – מברך "מודים אנחנו לך".
- מספר ראשונים קיבלו את הסבר הגמרא על פי מסקנה זו, וכך נפסק בשולחן ערוך.⁷ בדרך זו נקטו גם הרא"ה והריטב"א לתענית ו ע"ב, אך הם הוסיפו שכאשר יש לו קרקע משלו מברך ברכת "שהחיינו" על טובתו הפרטית, וברכת "מודים" על טובת הכלל. כאשר יש לו שדה משלו וגם שדה בשותפות מברך "שהחיינו" ו"הטוב והמטיב", אך אינו מברך "מודים", מפני שנפטר בברכת "הטוב והמטיב".

5. כשיטת רש"י סוברים גם: הרא"ש לברכות ט, טו, ובקצרה ברא"ש לתענית א, ג (הובאו דבריו באבודרהם, הלכות ברכות, שער שמיני; ובטור, אר"ח, סימן רכא); רשב"א ובשיטה מקובצת לברכות שם.

6. רש"י לתענית ו ע"ב מזכיר את סוגייתנו, וכותב כך: "מאימתי מברכין על הגשמים – בפרק הרואה (ברכות נד ע"א) אמרין: על הגשמים אומר הטוב והמטיב; והתם (נט ע"א) פרכין הך ברכה דתקון לה רבנן, ומשנינן לה: הא דחזא מיחזא, והא דשמע משמע". ר' עקיבא איגר, בגליון הש"ס שם, הקשה: מדוע מביא רש"י את התירוץ הזה, והרי תירוץ זה נדחה בגמרא. הוא נשאר בצ"ע. ה"שפת אמת" שם מתרץ, שרש"י ציטט רק את תחילת הסוגיה, אך למעשה התכוון לכולה.

7. כך פסקו: הרי"ף לברכות מג ע"ב בדפי הרי"ף; הרי"ף לתענית דף ב ע"א בדפי הרי"ף; רמב"ם, הלכות ברכות י, ה; ספר מצוות גדול, עשין כז; ראבי"ה, ברכות, סימן קמו; ספר האשכול (אלבק), הלכות ברכת הודאה, לב ע"ב; כלבו, סימן פז, ד"ה הרואה חברו; שו"ע, אר"ח, סימן רכא. סיכום הסוגיה ראה בבירור הלכה לברכות נט ע"ב, עמ' רמד.

המחלוקת בין השיטות השונות נובעת מהבנתה של הגדרת הגמרא: "שדה שלו ושל אחרים" ו"אית ליה שותפות": האם הכוונה לשותפות קניינית ממשית, או לשכנות? הרי"ף והרמב"ם פירשו: שותפות ממשית, ואילו רש"י וסיעתו פירשו: שכנות. את מחלוקת רש"י מול הרי"ף והרמב"ם, הסביר הרב יהונתן אייבשיץ בחידושו לברכות שם, על פי מחלוקת רש"י ותוס' בגמרא תענית (ט ע"א). רש"י שם, ד"ה מטר, כותב שגשם איננו יורד רק על שדה אחת, ואם יש צורך כזה – גם שדות אחרות מתברכות מגשם זה. התוס' לתענית ט ע"ב, ד"ה תלמוד, כותבים אחרת. לשיטתם, אפילו אם לא יהיה נצרך הגשם אלא לעשב אחד – ירד הגשם על אותו עשב, ועל שאר כל השדה לא ירד. רש"י אצלנו לשיטתו, שאף השכנים נהנים מהמטר שיורד על שדה אחת, ואין צורך להעמיד את הגמרא בשותפות ממשית. הרי"ף, לעומת זאת, יסבור כשיטת התוס', שיתכן שירד גשם על שדה אחת ולא על אחרת, ולכן יש להעמיד את הגמרא שעוסקת בטובה כללית בשותפות ממשית.

אמנם על פי הגהת הגר"א בגמרא ברכות (נט ע"ב) ניתן לבאר, שגם לשיטת רש"י יש לברך ברכת "שהחיינו" על גשמים. הגר"א גורס בגמרא שם: "כללו של דבר, שכולו שלו אומר 'שהחיינו', שלו ושל אחרים אומר 'הטוב והמטיב'". הגר"א הוסיף מילה אחת: "שכולו". כאשר בעל השדה הינו יחידי בכל האזור – גם רש"י יודה שניתן לברך "שהחיינו", כיון שכאן אין אחרים שישמחו גם הם בשמחתו.⁸

עובדה נוספת בולטת על פי כל השיטות היא, שברכת "הטוב והמטיב" (וגם "שהחיינו", לפי הרי"ף והרמב"ם), היא ברכה שנאמרת כשיש לאדם הנאה ישירה מהגשמים לו בלבד ו/או גם לאחרים. ברכת "מודים אנחנו לך" נאמרת כשאין לאדם הנאה ישירה מהגשמים אלא שמחה על כך שהכלל כולו נהנה מהגשמים.⁹

ב. ברכת הגשמים לאחר עצירת גשמים

הן הגמרא והן הראשונים המפרשים אותה אינם מבחינים בין הארצות השונות באשר לברכת הגשמים, ומשמע שברכה זו נאמרת בכל מקום. אך הרב אהרון בן יעקב, בספר

8. הצ"ח לברכות שם טוען, שתשובת הגמרא, המבחינה בין טובא לפורתא – אין כוונתה לחלק בכמות הממטרים, בין מעט להרבה, אלא להבחין בין מקומות: "פורתא" – הכוונה לגשמים שיורדים רק על שדה שלו, ו"טובא" – כאשר ירדו גשמים גם על שדות אחרים. אלא שהבחנה זו היא בין ברכת "מודים" לברכת "הטוב והמטיב", ולא בין "שהחיינו" ל"הטוב והמטיב".

9. עוד על פרטי ההלכות של ברכת הגשמים, ראה: הרב שריה דבליצקי, פלגי מים – ביאורי הלכה ופסקים בשאלות הקשורות לברכת הגשמים ולתעניות ציבור בעת עצירת גשמים. ספרו זה נכרך עם ספרו של הרב יאיר כהן, נר אברהם, בני ברק תשנ"ח; הרב יואל מלכא, נתיבי הלכה, "הלכות ברכת ההודאות והגשמים", עמ' קלז–קמא; הרב אברהם הלוי, ברכת השיר והשבח, עמ' עט–פב, רסט–רעב; הרב בן ציון ליכטמן, בני ציון על שר"ע, אר"ח, סימן רכא.

כלבו, הצביע על כך שאין נוהגים לברך ברכה זו כיום, והוא תולה זאת בשינויי הארצות:

ויש אומרים שאין ברכת הגשם נוהג עתה בינינו, לפי שאנו תדירין במטר ואין אנו מתאוים לו ושמחים כדרך ששמחים באותן הארצות שיש להם יובש גדול ועצירה רבה עד שצריכין רחמים על המטר, אבל אנו אין אנו צריכין לכך, ולפיכך ברכת המטר אינה נוהגת.¹⁰

גם הסמ"ק, סימן קנא, כתב: "ברכת הגשם אינו נוהג עתה", ודבריו הובאו ע"י ר' יעקב בן ר' יהודה לנדא, בספר האגור, הלכות ברכת הפירות, סימן שיט; אך שניהם לא הסבירו מדוע.

הכלבו מסביר שבזמנו ובמקומו לא נהגו לברך ברכה זו, מפני שבדרך כלל אין מחסור במים ואין עצירה בירידת הגשמים. לפיו, דין זה תלוי בכמות הגשם ובתדירותו בכל מקום ומקום. הרב יוסף קארו, בבית יוסף, או"ח, סימן רכא, הביא את דברי ספר כלבו והסיק מדבריו:

ומשמע דאתא לאשמועינן דכשהשנים כתיקונן אין צריך לברך. דהא ודאי פשיטא שאפילו באותם ארצות שרגילים במטר, אם נעצרו הגשמים והיה העולם בצער ואח"כ ירדו גשמים, שצריך לברך.

לפיו, אם בארצות שבדרך כלל אין צורך לברך בהן תהיה עצירת גשמים, יברכו ברכת הגשמים. הרמ"א בשו"ע, או"ח, סימן רכא, א, מביא את דברי הסמ"ק, האגור והכלבו להלכה.

הרב בן ציון ליכטמן, בני ציון על שו"ע, או"ח, סימן רכא, מבין בכוונת הסמ"ק, שלדעתו אין נוהגים לברך ברכה זו כלל, אף אם אירעה עצירת גשמים; על כך חולק הרמ"א, וכותב שבמקום שבו היתה עצירת גשמים יש לברך.

ג. ברכת הגשמים בארץ ישראל ובחול

האם הראשונים הנ"ל דנו דווקא ביחס לארצותיהם שלהם (סמ"ק – אשכנז, אגור – גרמניה ואיטליה; כלבו – פרובנס), או שבדבריהם הם ביקשו להבחין בין ארץ ישראל לחול?

פרשני השו"ע מוצאים בפסיקת ר' יוסף קארו בשולחן ערוך רמז להבחנה שבין ארץ ישראל וחול. בשו"ע, או"ח, סימן רכא, כתוב:

אם היו בצער מחמת עצירת גשמים וירדו גשמים – מברכים עליהם.

10. הרב אהרון בן יעקב, כלבו, סימן פז, ד"ה הרואה חבירו.

דברי הפתיחה: "אם היו בצער" לא נזכרו בגמרא או בפסיקת הרמב"ם והטור. כתב על כך המשנה ברורה:

אם היו בצער – אפשר דבארץ ישראל, שמצוי שם יובש גדול וכשבא עת הגשמים והגשם יורד בזמנו כל אחד שמח בו, אפילו בסתמא צריך לברך בפעם ראשון כשיורד; ונקט לשון זה לאפוקי אם יורד עוד הפעם למחר וליומא אחרא. ומפרי מגדים משמע דאפילו בפעם ראשון אין צריך לברך כשהשנים מסודרות כתיקונן.

את דבריו אלו הסביר המשנה ברורה בהרחבה בביאור הלכה שם. לפיו השו"ע כתב את דבריו על ארץ ישראל, שם מצוי יובש גדול, ועל כן יש לברך בכל שנה כשיורדים גשמים בפעם הראשונה. לעומת זאת בחו"ל מברכים ברכה זו רק לאחר שהיו בצער, אבל לא באופן קבוע בכל שנה. לפיו גם הרמב"ם מודה לפרשנות זו, אלא שלא כתב זאת מפורשות מפני שהדבר לא נזכר במפורש בגמרא. אמנם הוא מציין שהפרי מגדים כתב שגם בארץ ישראל אין לברך כשהשנים מסודרות, וכן באלהו רבה הסתפק בדבר באשר לארץ ישראל, ולכן מסיק שבארץ ישראל יש לברך בכל שנה בלא שם ומלכות. הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, או"ח, סימן רכא, הסביר באופן דומה את כוונת הרמ"א:

אם ירדת הגשמים ממוצע כמו בכל השנים אין צריך ברכה. ואצלם בארץ ישראל אין ריבוי גשמים מקלקלים התבואה כבמדינות שלנו, ובארץ ישראל כל מה שיורד יותר יש יותר ברכה, ולפיכך צריך ברכה, ולפי"ז אתי שפיר מה שאצלנו אין מברכים ברכה זו. ורבינו הרמ"א כתב, וז"ל: "מה שאין אנו נוהגים בזמן הזה בברכת הגשמים, משום דמדינות אלו תדירים בגשמים ואינן נעצרין כל כך" עכ"ל – וזה דוחק גדול, שהרי כמה שנים יש אצלנו עצירת גשמים. ולדברינו אתי שפיר, דכיון דהברכה היא על ריבוי גשמים, ואצלנו ריבוי גשמים קללה גדולה, ויותר יש יוקר בריבוי גשמים מעצירת גשמים, ומה שייך אצלנו ברכה זו?

לדבריו, ברכה זו מתאימה לאקלימה של ארץ ישראל ולא לזה של חו"ל, ולפחות לא לאקלים של מקומו שלו (ביילורוסיה).
לא הכל הבינו באופן זה את כוונת השולחן ערוך. הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, או"ח, סימן רכא, ס"ק א, כתב:

משמע מדברי מרן זצ"ל שאין חילוק בין ארץ ישראל לשאר ארצות: כל ששנים כסדרן – אין מברכין, וכל שנעצרין וירדו – מברכין.¹¹

הבחנה אחרת בין ארץ ישראל לחו"ל כתב הרב יעקב חאגיז, שו"ת הלכות קטנות, חלק א, סימן קצ:

שאלה: מי ומי יברכו על הגשמים? תשובה: אומרים בני חו"ל שהם אינם צריכין לגשמים; וא"כ למה שואלים מטר? אפשר לומר שירד לברכה ולא לקלוקל. וכבר הייתי במנטואה שהיו מתפללים על ריבוי הגשמים. ובארץ ישראל צריך לברך בכל שנה. וכ"כ הרדב"ז, שמברכין במצרים בכל שנה כשגדל היאור.

הרב יעקב חאגיז פעל באיטליה ואח"כ בירושלים. לפיו, בארץ ישראל יש לברך בכל שנה, כנראה בשל העובדה שארץ ישראל נחשבת כמקום יבש. הוא מציין שבמונטובה (=איטליה) היו שנים שהיו מתפללים על ירידה רבה מדי של גשמים. גם במצרים מברכים בשנים בהם היאור=הנילוס עולה על גדותיו. לפיו, יש להבחין במידה מסויימת בין ארץ ישראל לבין ארצות חו"ל: בארץ ישראל יש לברך בכל שנה, ובחו"ל מברכים רק בשנים שבהן יורדים גשמים רבים מדי.

זווית ארץ-ישראלית נוספת לברכה זו הביא הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט לברכות נט ע"ב. הוא מציין לדברי המגן אברהם, בשו"ע, או"ח, סימן רכא, ס"ק א, המביא בשם הש"ך שבעל שדה שיש לו שותפים מברך "הטוב והמטיב" – וכולל בכך גם את אשתו ובניו שיהנו מהפירות; המגן אברהם השיג על הש"ך, מכך שלאשה ולבנים אין חלק בפירות, ובעל השדה עשוי שלא לתת להם כלום. על כך כתב הרב יצחק אריאלי:

ולפי זה בארץ ישראל, שמחוייב ליתן תרומות ומעשרות ולקט שכחה ופאה, ואיכא כהנים לויים ועניים שוודאי ייהנו מהפירות – שפיר יברך "הטוב והמטיב".

אמנם הוא העיר, שגם כאן אין להם חלק ולא בטוח שבעל השדה ייתן להם מהפירות, אם כי יש מקורות מהם ניתן ללמוד שיש להם זכות בגוף השדה. הרב שריה דבליצקי, בהקדמה לספרו פלגי מים שעוסק בנושא זה, מסביר שהצורך בעיסוק בנושאים אלה נובע מהתחושה שקיימת אצל רבים, שתפילות וברכות אלו אינן נוהגות כיום. בדבריו הוא מדגיש שברכת הגשמים היא בארץ ישראל. וכך הוא פותח

11. כך הבינו גם: הרב אברהם דאנציגר, חיי אדם, כלל סה, ז; הרב שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך סימן סא, ט.

את הלכות ברכת הגשמים, שם, עמ' רי: "אם ירדו בארץ ישראל גשמים כדי שיעור וכו'".¹²

גם הרב חיים דוד הלוי רואה ערך בחידוש ברכות אלו בארץ ישראל. כך הוא כותב בקיצור שו"ע מקור חיים, פרק מח, סעיף כד, לאחר שהוא מפרט את הלכות הברכות ונוסחאותיהן:

ברכה זאת בטלה כל זמן שבת ישראל בגלות; אך עתה, כאשר זיכנו ה' לשוב ולהתיישב בארצנו אשר למטר השמים תשתה מים, ראוי לברך ברכות אלה כתקנת בעלי התלמוד, וראוי כמו כן שהרבנות הראשית תודיע לציבור מתי הגיעה העת לברך הברכות הנ"ל.¹³

נראה, איפוא, שבזמננו, מששבנו לבנות את ארצנו לאחר שנות גלות ארוכות, יש לחדש ברכות אלו בארץ אשר עיני ה' בה מראשית השנה ועד אחריתה, היא הארץ שבה עיקר השבח וההודיה לה'. וכדברי הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, אר"ח, סימן כד (אם כי הם נאמרו בהקשר אחר):

הזכרת גבורותיו של הקב"ה תלויה היא בארץ ישראל, ששם עיקר השבח וההודיה להשי"ת.

12. הרב שריה דבליצקי, שם, עמ' רכא-רכב, מספר על שנים שבהן בירך הוא עצמו את ברכת הגשמים: אדר תשל"ט, כסלו תשמ"מ, טבת תשמ"ב, שבט תשמ"ה. במכתב ברכה בפתיחת הספר, מעיד הרב מאיר מאוזן על עצמו שהוא בירך את ברכת הגשמים בשבת פרשת בשלה תשנ"א (תחילת מלחמת המפרץ), אחרי שהיתה עצירת גשמים.

13. ראה עוד בהרחבה: הרח"ד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ב, עמ' 179-182.